

Mesut Kaya. *Şerh ve Hâşiyeleri Bağlamında el-Keşşâf'ın Tefsire Etkileri: Tefsir Tarihine Bibliyografik Bir Katkı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2015. 312 sayfa. ISBN: 9786059168281.*

M. Taha Boyalık**

İslâm bilim ve düşünce tarihinin müteahhirin dönemine yönelik çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır. Tefsir alanı da bunun bir istisnası değildir. Tefsirde Cârullah ez-Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ını mütekaddimîn-müteahhirin ayrımı için bir dönüm noktası olarak alırsak, tefsir tarihi yazımında müteahhirin döneminin büyük ölçüde göz ardı edildiğini söyleyebiliriz. Tefsir tarihleri bu döneme ayrılan bölümlerinde genellikle meşhur âlimlerin kaleme aldıkları az sayıdaki telif esere ana hatlarıyla değinmekle yetinmişlerdir. Uzun süre Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö. 1971) *Büyük Tefsir Tarihi* ve Bergamalî Cevdet Bey'in (ö. 1925) *Tefsir Tarihi* bunun yegâne istisnaları olarak kalmıştır. Son on yıllık süreçte Türkiye İlahiyat çevresinde müteahhirin dönemine yönelik ilginin artmasıyla birlikte tefsirin müteahhirin dönemi de daha yakından incelemelere konu olmuştur. Bu yöndeki çalışmalar öncelikle büyük ölçüde yazma halindeki literatürün tespitine yoğunlaşmış, zamanla söz konusu literatürde verilen eserlerin içerikleri üzerine de çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Burada değerlendirilecek eser, tefsirin müteahhirin döneminin en çok ihmal edilen alanlarından biri olan *el-Keşşâf* şerh ve haşiyelerini konu edinmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere, çalışmanın hedefi, *el-Keşşâf* şerh ve haşiyeleri bağlamında bu eserin tefsir tarihine etkisini bibliyografik çerçevede ortaya koymaktır.

Eserin başlığında "bibliyografik bir katkı" kaydı bulunmakla birlikte, önsözde şöyle denilmiştir: "Çalışmanın esas amacı, telif edildiği dönemden itibaren *el-Keşşâf* tefsiri esas alınarak yazılan çalışmaların tarihsel gelişim sürecini, tefsir tarihi içindeki seyrini takip etmek, çalışmaların içeriklerini tahlil, birbirleriyle ilişkilerini tespit etmektir." (10-11) Yine girişte "bir ana kaynak üzerine yapılan derinlikli çalışmaların, ayrıntılı bir tetkiki" vaat edilmiştir (80). Bu vaatler eserin oldukça mütevazı

* Bu değerlendirme yazısı, 114K319 numaralı TÜBİTAK projesi çerçevesinde kaleme alınmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Uluslararası İslam ve Din Bilimleri.

başlığında işaret edilen içeriğin ötesine geçmektedir. Çalışma incelendiğinde, başlıkla uyumlu ve fakat önsöz ve girişteki sözü edilen ifadelerle tam olarak örtüşmeyen bir içerikle karşılaşmaktadır. Nitekim eser boyunca şerh ve haşiyelerin içeriklerine dair geniş tahlillere ve ayrıntılı tetkiklere rastlanmamaktadır. Çalışmada şerh ve haşiyeler arasındaki ilişkilerin tespiti ve şerh-haşiye geleneğinin tarihsel sürecindeki gelişim ve dönüşümlerin gösterilmesi yönünde özel bir çaba harcanmamış, bilakis ele alınan şerh ve haşiyelerin içeriklerine dair bazı örneklerle yetinilmiştir.

Çalışma bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte, ana metin olan *el-Keşşâf* dil, belagat ve kelâm yönleri öne çıkarılarak tanıtılmıştır. Birinci bölümde şerh ve haşiye kavramları, ikinci bölümde Tabersî'den (ö. 548/1154) Sekûnî'ye (ö. 717/1317) *el-Keşşâf* çalışmalarının erken dönemi, üçüncü bölümde Tîbî'den (ö. 743/1343) Teftâzânî'ye (ö. 792/1390) sistematik şerhler dönemi ve son bölümde ise Teftâzânî ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin (ö. 816/1413) izindeki Osmanlı dönemi *el-Keşşâf* çalışmaları ele alınmıştır.

el-Keşşâf'ın tanıtıldığı giriş kısmında genellikle ikincil literatürden aktarılan bilgiler her yerde bulunabilecek türdendir ve bunlar eserin asıl bölümlerini doğrudan destekleyecek şekilde kurgulanmamıştır. Girişteki başlıklar ile içerikleri arasında da bazı uyumsuzluklar gözlenmektedir. Örneğin “Kur’an Tefsiri ve İ’cazında Zirve: *el-Keşşâf*” üst-başlığı altında “*el-Keşşâf* ve Belâgat İlimleri” ve “*el-Keşşâf* ve İ’tizâlî fikirler” alt-başlıkları yer alır. Bu ikinci alt-başlığın üst-başlıkla uyumlu olduğunu söylemek güçtür. Çünkü *el-Keşşâf* taki i’tizâlî fikirler bu eserin tefsir ve i’caz konusunda zirve oluşuyla alakalı değildir. Üst-başlıkla uyum arz eden ilk alt-başlıkta ise beyân ilmi öne çıkarılmış ve örneklerin tamamı da bu ilimden verilmiştir. Hâlbuki yazarın kendisi de daha önce, Abdülkâhir el-Cürçânî'ye (ö. 471/1078-79) atıfla Kur’an’ın i’caz ve belagatinin beyândan ziyade meânî kaynaklı olduğundan söz etmiştir. Bu tespitin i’cazla ilgili bu kısımda karşılık bulması beklenirdi.

Birinci bölümün “Kurucu Metinleri Yorumlama Metodolojisi: Şerh ve Hâşiyeler” başlığı, iki açıdan tartışmaya açıktır. Öncelikle şerh ve haşiyelerin kurucu metinleri yorumlama metodolojisi şeklinde tanımlanması tartışılabilir. Nitekim bu eserlerin katkıları, belki de, yorumlamadan daha çok ana metni açıklamaya yöneliktir. İkinci olarak bu eserlerin birer metodoloji olarak ifade edilmesi sorunlu gözükmektedir. Burada metodoloji ile kastedilenin ne olduğu açık değildir. Bölüm boyunca şerh ve haşiye yazıcılığının tarihî süreci hakkında genel bilgiler verilmiş, şerh-haşiye yazıcılığını doğuran etkenlerden bahsedilmiş ve son olarak da şerh ve haşiyelerin yazılış nedenlerinden söz edilmiştir. Burada konular metodoloji kavramının altını dolduracak şekilde işlenmemiştir. Üst başlıkla uyumsuzluk dışında, burada verilen bilgiler ve yapılan tasnifler oldukça bilgilendiricidir.

İkinci bölümde, “Tabersî’den Sekûnî’ye *el-Keşşâf* çalışmalarının erken dönemi” başarılı bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle tartışmalı nispet iddialarına yönelik değerlendirmeler tefsir tarihi yazımına önemli katkılar sunmaktadır. Fakat bu kısımda, *el-Keşşâf* şârihleri arasında yer alan Kutbüddin eş-Şîrâzî (ö. 710/1311) ile Kutbüddin el-Fâlî’nin (ö. 720/1320-21 civarı) aynı şahıs olarak değerlendirilmesi hatalıdır. Yazar Şîrâzî’ye nispet edilen *el-Keşşâf* şerhinin büyük ihtimalle Fâlî’nin *Takribü’t-tefsîr* adlı *el-Keşşâf* muhtasarı olduğunu iddia etmiştir. Biyografik kaynaklardaki çelişkili bilgiler ve yanlış kütüphane kayıtları bu iddiayı beslemiştir. Fakat Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa 31 numarada kayıtlı olan yazma nüsha neredeyse kesin olarak Şîrâzî’ye aittir ve bu eser Fâlî’nin *Takribü’t-tefsîr*’inden farklıdır. Yazarın bu nüshayı görme imkânı bulamadığı anlaşılmaktadır.

“Tibî’den Teftâzânî’ye Sistemantik Şerhler” adını taşıyan üçüncü bölümde, sistemantik şerhlerin yanı sıra *el-Keşşâf* literatüründe verilen farklı formatlardaki eserler de incelenmiştir. Nitekim burada ele alınan Ebû Hayyân’ın (ö. 745/1344) *el-Bahrü’l-muhîti*, Takıyüddin es-Sübki’nin (ö. 756/1355) *Sebebu’l-inkifâf* adlı risalesi ve Zeylaî’nin (ö. 762/1360) *Tahrîcu ehâdisi’l-Keşşâfı* sistemantik şerhler değildir. Buradan üst-başlığın genel bir dönemlendirme amacına matuf olduğu anlaşılmaktadır ki bu makul karşılanabilir.

Söz konusu bölümün “Kelâmî Tefsir: Tefsirde Yeni Bir Devre mi?” alt-başlığıyla başlatılması tartışmalıdır. Öncelikle “kelâmî tefsir” sistemantik şerhlerle başlamış veya çağ atlamış değildir. İkinci olarak “kelâmî tefsir” deyişi sistemantik şerhlerin içeriklerini ifade etmek için doğru bir tercih olarak gözükmemektedir. Bu şerhlerin birçoğunda kelâm meseleleri gündeme gelmekle birlikte dilbilimsel meseleler ve belagat konuları ile *el-Keşşâf* metninde geçen ibarelere yönelik açıklamalar ön plana çıkmaktadır. Bu durumda kelâmî tefsirin özellikle vurgulanarak bölüm girişinin buna göre yazılması gerekçesiz gözükmektedir. Bölüm girişinde söz konusu alt-başlık yerine sistemantik şerhlerin kurgu ve içeriklerini tanıtıcı daha genel bir başlık tercih edilebilirdi.

Bu bölümdeki diğer bir sorun, Çârperdî (ö. 746/1346) şerhinin ele alındığı başlıkta, Çârperdî’ye ait bir *el-Keşşâf* nüshasındaki notlardan istifade ile yazılmış farklı bir eserin Çârperdî’ye nispetle esas alınmasıdır. Dolayısıyla bu başlık altında yapılan açıklamalar Çârperdî şerhini yansıtmamaktadır. Çârperdî’nin şerhi *el-Keşşâf* şerh-haşiye geleneğinin ilklerinden ve en kapsamlılarından. Bu şerh –Tibî’nin şerhi de dâhil olmak üzere– sonraki şerh ve haşiyelerin neredeyse tamamına kaynaklık etmiştir. Bu açıdan yazarın sistemantik şerhleri Tibî’nin eseriyle başlatmış olması da sorunludur.

Dördüncü bölüm, Osmanlı dönemi *el-Keşşâf* çalışmalarına ayrılmıştır. Burada incelenen eserler Teftâzânî ve Cürcânî'nin izindeki şerhler veya bu iki ismin şerhleri üzerine yazılan haşiyelerdir. Bu kısımda Osmanlı dönemi tefsir çalışmaları hakkında genel bilgiler verildikten sonra, seçilen önemli şerhler kronolojik olarak ve yaklaşık üçer sayfalık kesitler halinde ele alınmıştır. Müstakil olarak incelenmeyen bazı şerhlere ve haşiyelere yine kronoloji gözetilerek ismen işaret edilmiştir. Burada bazı eksikliklerle birlikte oldukça kapsayıcı bir literatür sunulmuştur. Fakat sadece ismen zikredilen literatürde, genellikle kütüphane kayıtları esas alındığından, yanlış bilgilere de rastlanabilmektedir. Bizzat yazma nüshalar incelenmeden verilen literatür bilgileri tahkik edilmeye muhtaçtır.

Bu bölümde Musannifek (ö. 875/1470) ile Alâeddin Ali el-Behlevân'ın (ö. 8/14. yüzyıl) *el-Keşşâf* şerhleriyle ilgili bir karıştırma da dikkat çekmektedir. Yazar vefat tarihi tam olarak bilinmeyen Behlevân'ın Musannifek ile aynı şahıs olabileceğini öne sürmüştür ki bu yanlıştır. Bu konuda öne sürülen deliller yetersiz olmakla birlikte, ilgili yazma nüshaların tamamı incelendiğinde iki farklı isim ve eserin bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Yazar Musannifek'in şerhini tespit edemeyip Behlevân'ın da Musannifek olduğunu düşündüğünden, Musannifek'in kendi şerhini değerlendirmeye almamış, kimliği hakkında yeterli bilgi bulunmayan Behlevân'ın Musannifek'ten daha önce yazılmış şerhini ise Musannifek'in şerhi olarak sunmuştur. Musannifek'in *el-Keşşâf* şerhi Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli 326 numarada bulunmaktadır. Bu nüshanın Musannifek'e nispeti konusunda bir şüphe yoktur.

Çalışmanın iki, üç ve dördüncü bölümlerindeki eser tanıtımları, alanındaki ilklere olan bir çalışma için yeterli görülebilir. Eserler tanıtılırken öncelikle yazarlar hakkında biyografik bilgiler verilmiş, ardından eserlerin içerikleri genellikle baş kısımlardan seçilen bazı örnekler üzerinden kısaca tanıtılmıştır. Şerh ve haşiyelerin kaynaklarının belirlenmesi ve bu eserlerin birbirleriyle ilişkilerinin tespit edilmesi konusunda özel bir gayret sarf edilmediği, fakat yer yer bu konuda önemli tespitler yapıldığı gözlenmektedir. Yazarın *el-Keşşâf* şerh ve haşiyelerinin içeriklerine dair verdiği bilgiler önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Neticede incelediğimiz bu eser, tefsir tarihi yazımlarında ihmal edilmiş olan *el-Keşşâf* şerh-haşiye literatürü hakkında şu ana kadar yapılmış en kapsamlı ve bilgilendirici çalışmadır. Bu konuda fazlaca çalışmanın bulunmaması ve literatürün büyük ölçüde yazma eserlerden oluşması, bu alanda çalışmayı güç hale getirmektedir. Buna rağmen yazar, onlarca yazma nüshayı inceleme zahmetine katlanarak *el-Keşşâf* şerh ve haşiyeleri konusunda genel bir fikir oluşturmayı başarmıştır. Eserde gözlenen kusurların çoğu, sahasında öncülük eden her çalışmada karşılanabilecek türdendir. Bu tür eserlerin çoğalmasıyla birlikte şerh-haşiye literatürünün tefsir tarihi yazımlarında hak ettiği yeri bulması kolaylaşacaktır.